

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

УДК 355.48(430:47)“1941*06/*09”+069.8(093.3)

© *Ірина ВАСИЛЬЄВА, Наталія ГАМАРНИК*

ПЕРШІ СТО ДНІВ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В ЛИСТАХ, ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ І СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ (з фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні)

Досліджуються щоденникові записи, листи та спогади очевидців перших ста днів німецько-радянської війни, які зберігаються у фондовій колекції музею. Як історичне джерело вони відтворюють трагічну сторінку історії Другої світової війни.

Ключові слова: *Національний музей історії України у Другій світовій війні, 1941 рік, щоденник, лист, спогади, Південно-Західний фронт, відступ, оточення, полон.*

Німецько-радянська війна тривала майже чотири роки, 1 428 днів і ночей. Відновлюючи день за днем події тих буремних літ, науковці в своїх дослідженнях спираються як на документи військових архівів (директиви й розпорядження командування, донесення з місць боїв тощо), так і на особисті документи учасників війни (щоденники, нотатки, фронтові листи). Ще одним джерелом є спогади, записані в повоєнні роки. Їхня цінність зростає прямо пропорційно з наближенням у часі до згадуваних подій.

Епістолярний фонд у колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні налічує близько 8,5 тис. одиниць. Майже 2 тис. з них датовані другою половиною 1941 р. Вони різні: одні докладні, написані в перерві між боями, а можливо, у госпіталі на спеціальних поштових чи художніх бланках, інші на кілька рядків, накидані нашвидкуруч уламком олівця просто в окопі на пом'ятому клаптику паперу; іноді об'єктивні, правдиві, а частіше написані з оглядкою на цензуру, тому їх треба читати між рядками.

Серед 284 фронтових щоденників, які зберігаються в Музеї, понад 20 документів містять записи про оборонні бої, життя в тилу, занотовані у 41-му році. У них зафіксована хроніка поточних подій, змальовуються певні

історичні епізоди, які супроводжуються коментарями і оцінками свідків та учасників. Тому в певному розумінні ці суто особисті документи набувають статусу документів історичного значення, які є відбитком епохи, її пам'ятками. Спробуємо реконструювати події перших 100 днів протистояння, досліджуючи епістолярну та щоденникову колекції Меморіального комплексу, а також зібрані й записані науковцями Музею спогади ветеранів, які складають усну історію минулої війни.

Її перший день на південно-західному кордоні постає зі спогадів Івана Назаренка з Полтавщини, написаних у 60-х роках ХХ ст.: «... Я з прикордонником Лебедевим був на перевірці слідів... Повертаючись до розташування, на підході до воріт ми побачили, що з нашої території йде літак просто на будинок застави. На зенітній наводці стояв мій боєць Рязов. Я йому, жартома, дав наказ: «По ворожому літаку, в лоб, повний диск. Вогонь!». А він сприйняв це серйозно і наказ виконав. Літак загорівся, перелетів річку Сан (кордон), врізався в пісок і вибухнув. Усе, здається, було б якнайкраще. Перший день війни – і збитий ворожий бомбардувальник. Та ми ще нічого не знали. Зв'язок зі Львовом був перерваний. А тому політрук Рогачов вилетів із чергової частини і приставив мені до скроні пістолета, щоб застрелити. Та підскочив заступник начальника застави лейтенант Рожко, схопив його за руку і відвернув постріл у повітря зі словами: «Ми ще нічого не знаємо, може, це війна, а ти вбиваєш командирів». Повів мене до начальника застави Р.В. Родітелева. Політрук зателефонував комендантові капітану Іваненку. Той – у прикордонний загін. Звідти бригадний командир наказав вишикувати заставу, а сам виїхав до нас на машині. Родітелев конем поїхав зустрічати. Коли вони прибули, начальник застави дав мені й Рязову команду вийти зі строю. Ми «пополотніли».

Із вуст бригадного комісара пролунав «вирок»: «За порушення наказу старшому сержантові Назаренку і ефрейтору Рязову оголосити сувору догану. За перший збитий ворожий літак – подяку. Ми з Рязовим тільки переглянулися. Так ми дізналися, що розпочалася війна...» [9].

Сотні кілометрів відділяють від кордону столицю України, але й до Києва війна прийшла вже 22 червня. Цього дня на місто впали перші бомби. Про це свідчить у своєму листі до сина-військовослужбовця київська вчителька Ганна Трухан: «Сьогодні я пережила дуже тяжких декілька секунд – це коли бачила ворожі літаки, що пролітали над нами. Була тривога. Скинули бомби. На Солом'янці були жертви. О дванадцятій годині оголосили про війну з Німеччиною» [13].

Кілька рядків, які відображають події дня, що розділив усе життя плин часу на дві епохи – до війни й після неї. Вони передають атмосферу невизначеності, нерозуміння ситуації, тривоги перед лихом, що насувалося.

Листи з розповідями про перші дні війни свідчать, що Червоній армії та її командному складу знадобився певний час для того, щоб опанувати ситуацію, зібрати сили, набути досвіду ведення боїв. Тяжкі поневіряння тільки що

призваних до лав армії бійців, які були відрізані від своїх, постають з листа до батьків колишнього студента Херсонського сільськогосподарського інституту Костянтина Красноплахтича: «З Херсона я був направлений до Олександрії, але не доїхав і зі станції Апостолове став відходити з товаришами до Дніпра. У Воронцовці потрапив до німців, але втік через Мар'янівське під час бою в м. Гирли і майже вплав подолав Дніпро. Дістався до В. Лепетихи і звідти маршем через Рогачик, Мелітополь, Осипенко, Маріуполь, Таганрог, Ростов, Білу Калитву дістався Дубовки, подолавши понад 1,5 тис. км маршем. Тепер є курсантом і в недалекому майбутньому буду молодшим піхотним командиром», – пише юнак [2].

Йому вторить призваний у перші дні війни Баришівським військкоматом Київської області разом із сином Олександром Григорій Кучер. Із його листів дізнаємося про те, що шлях призовної команди проліг через Яготин, Пирятин, Миргород до Полтави: «...Жив, здоров, у поході до Миргорода...Вобщем, ми йдемо скрізь пішки. Я уже всі ноги порізав сапогами... Пливуть по полтавській дорозі мільйони, а може, й більше...» [3].

Зосередивши основні сили на напрямках головних ударів, гітлерівці клинами входили в розташування радянських військ і, залишаючи їхні окремі частини далеко позаду у кільцях оточень, просувалися вперед. На початок липня 1941 р. вони вже заглибилися на радянську територію в північно-західному напрямі – майже на 500 км, на заході – на 600 км і на південному заході – на 350 км.

«...Колона протиповітряними засобами не забезпечена. Літають безкарно. Організація відступу жахлива, ні переправи, ні шосе не забезпечені...».

«...У зв'язку з пішим переходом бійців – масові випадки потертості ніг – невтягнутість, невміння підготувати ноги, онучі й чоботи...з'являються окремі нездорові настрої...».

«...Частини, як і раніше, відходять. Багато паніки...Радіо не дає нічого втішного...».

«...Дементьев привіз 400 штук кальсон і шинелей, відібраних у червоноармійців, які міняли ці речі в селах на продукти. Відбилися від своєї частини і «базарять» майно...».

«...Наказано...з кашкетів пошити петлиці всім, хто їх зрізав, і нашити знаки розрізнення...».

«...Становище, як і раніше, неясне: прорив окремих танків приводить до замішання всю армію. На появу поодиноких танків розгортаються дивізії! На середину дня становище похабне: в с. Іллінці, м. Оратів – танки противника, в м. Монастирищі також танки, містечко палає...» – це записи про відступ від кордону 95-го прикордонного загону майора Костянтина Сілуанова [12]. Останній із наведених записів зроблено наприкінці першого місяця війни на Вінниччині.

А так описує у своєму листі до рідних події цього періоду командир 1-го стрілецького полку 99-ї стрілецької дивізії 26-ї армії майор Дмитро

Овчаренко: «...24.06 отримав наказ пішим порядком прибути до району ст. Лепесівка і, долаючи 80 км на добу, я з полком прибув туди 28.06 вранці... Зайняли оборону, окопалися і того ж дня вступили до бою з німцями. Він спрямував 30 танків на мій полк і мотопіхполк, де йому завдали відчутного удару і вивели 20 танків із ладу. Німець відступив, а на ранок 29.06 я з полком був уже оточений, але з боями відійшов на Ямпіль з невеликими втратами» [4].

Оточення ... Це тривожне слово з'явилося у фронтовому лексиконі вже в перші дні війни. Трагічну епопею виходу з київського «котла» описує у своїх спогадах колишній ад'ютант командира 478-го гаубичного артполку 171-ї стрілецької дивізії 5-ї армії Південно-Західного фронту лейтенант Михайло Кругликов:

«...Командир полку Гавриков посадив мене ідесь з десяток бійців, і ми поїхали шукати можливість переправи через р. Трубіж, яка перешкоджала нашому просуванню на схід... Німці розпочали артобстріл села, і снаряд влучив у мою групу, розірвавши всіх на шматки, а я був важко поранений від голови до п'яток... Мене перевезли до с. Борщі і там поклали в сінях однієї з хат, приміщення були переповнені пораненими... Не пам'ятаю, через скільки днів мого перебування в Борщах прибігли здорові червоноармійці і поволокли поранених на берег річки, готуючи нас до переправи на східний берег р. Трубіж. Поклали рядами, як снопи, поблизу річки, і невеликий майданчик був весь зайнятий лежачими пораненими. Тут же розташувалися й біженці з малими дітьми. Скільки нас там було, я не можу сказати, але, напевне, що сотень п'ять або шість було. Раптом фашисти відкрили мінометний вогонь по цьому «лежбищу». Поранених міни рвали на шматки. Хто міг, почали розповзатися. Жінки здійняли галас. У однієї з них на руках була дитина, яку вразив осколок. Її крик досі стоїть у моїх вухах. Командир, який керував переправою, віддав наказ: усім, хто здоровий, брати поранених і вбрід перетягувати їх на східний берег. Хто переправиться без поранених – буде розстріляний. Якись солдати схопили мене й потягнули через болото під кулеметним вогнем. Один із них був уражений і впав у воду. Другому стало важко тягти мене і він закричав: «Скинь шинель, вона нас втопить». Шинель на мені була надягнута на один рукав, і я легко від неї звільнився. Перепливши річку, ми опинилися знову в болоті і я почав занурюватися у нього. Боець витягнув мене, але чоботи залишилися в болоті. На лівому березі річки наприкінці вересня я опинився без пілотки, без шинелі, без чобіт. Мене переправили вранці. За розповідями однополчан, які переправлялися у другій половині дня, вода була рожевою від крові» [8].

А така картинка виходу з оточення під Києвом постає з листа командира 3-ї повітрянодесантної бригади 2-го повітрянодесантного корпусу 40-ї армії Південно-Західного фронту полковника Григорія Ковальова:

«...Цей лист надсилаю не поштою, тому можу написати більше. Я не писав півтора місяця. Цей час надовго запам'ятається. Пам'ятаєш, Нелінько, я майже півтора місяця не писав тобі? Ці півтора місяця залишаться в пам'яті дуже

надовго. Я був у тилу в німців з 17 по 30 вересня, із 15 солдатами проривався до своїх. Ішов німецькими тилами. Доводилося по 5 діб нічого не їсти. А взагалі, харчуватися тим, від чого і кролик здох би. Уся моя десантна бригада вийшла з німецького тилу, але маленькими групами – великими було неможливо. Довелося багато пережити. Один раз 36 годин стояв у болоті майже до пояса у воді, а ти знаєш, що кінець вересня був дуже холодний. Навіть заморозки були...» [1].

Оточенці робили відчайдушні спроби прорвати кільце, але далеко не всім пощастило. Доля тих, хто не зміг вирватися до своїх, хто потрапив у полон, була окреслена наказом Ставки ВГК Червоної армії № 270 від 16 серпня 1941 р. [6]. Усі вони носили тавро зрадника.

Ось як згадує одного з таких «зрадників», бранця Уманської ями, жителька с. Винарівка Ставищенського району Київської області Надія Житкова:

«...В Умані була яма і там були пленні. 2 тисячі туди загнали наших солдатів. І наш пленний Федька підняв хлопців. Це дуже інтерна історія! Скажу звідки він: Воронезька область, Павловський район, село Русская Буйволка... І цей Федька (він вже грамотний був тоді – закінчив академію!) сказав хлопцям: «Підніміть мені дроти, і поки німець заснув, я вилізу». І він виліз із тої ями в Умані. Їх троє було. А потім вони приїздили в наше село, а Федька – до нас у хату. У нього така рана була – не передати!.. Воші, рани кругом! Він рік не вставав потім з ліжка, цей Федька Старков... А мама видують молоко останнє з корови і йому – жаліли його. І він у нас три роки був: ми його і в піч сунули, і в ліс бігав, скрізь. Так рятувався. І мама моя його врятували. Тоді вже як зайшла 44-та армія, то його взяли навчати хлопців. Коли закінчилася війна, він поїхав до себе додому і його поставили директором школи, потім одружився, нажив троє дітей, і він до нас їздив – жодного року не минув! А коли мама поїхали до нього, він зібрав усіх учителів, розказав все, і всі впали їй у ноги, за те, що мама врятували його. «Є мама, яка родила мене, а це мама, яка мене врятувала», – сказав Федька» [7].

Війна внесла свої зловісні корективи і в життя цивільного населення. Ворожі бомбардування, самовіддана, іноді за межею людських можливостей робота на потреби фронту, мізерна продовольча пайка воєнного часу, принизливе, рабське існування на окупованій території і постійна тривога за близьких, призваних до армії. Багатьом довелося залишити рідні місця, коли наблизився фронт, і йти в безкрай юрбі біженців на схід. Саме про такий нелегкий шлях, як виявилось, в небуття, писали в своєму листі до старшини 2-ї статті Івана Поповенка, який служив на катері СК-14 Чорноморського флоту, його батьки: «Якщо ти ще живий, Ванічка, рідний наш, ми 12.08. виїхали з дому. Живемо поки у Таврії, с. Рибаче. Якщо неможливо буде повернутися додому, то будемо йти на Крим. Я пишу коротко. Ми поки що всі разом, всі троє... Я надіюся таки тебе побачити... Будемо чекати, тільки б побачитися з тобою, рідний наш» [5]. Іван Поповенко брав участь в обороні та визволенні Миколаєва, Очакова, Одеси

й Севастополя. Був поранений, але залишився живим. А ось цей лист від батьків виявився останнім. Десь на воєнних дорогах 41-го назавжди загубилися сліди його батьків і сестри.

Моральний стан тих, хто залишився на окупованій території, передає запис зі щоденника Ганни Падун-Лук'янової, зроблений 18 вересня 1941 р.: «Ось вони і йдуть. Вони дуже повільно йдуть. Сірі, в пилюці, всякого роду наші радянські війська. А ми так були впевнені, що вони будуть і далі захищати Київ. У Києві барикади з мішків із піском, їжаки, протитанкові рови, доти в магазинах. Що ж це? Серце моє розривається від болю. Я все йду їм, нашим військам, назустріч. Я хочу, щоб вони подивилися на мене. Ніхто не дивиться. Вони йдуть по бульвару від Святошина. Очі їх відсутні, вони дивляться всередину себе. Що вони бачать там? Я сідаю на лавочку на бульварі і гірко, навзрид плачу – відходить з ними життя!» [11].

За перші сто днів війни противнику вдалося захопити більшу частину України. Наприкінці вересня 1941 р. бої точилися вже на теренах Сумської, Полтавської та Харківської областей. На півдні відчайдушний спротив чинили захисники Одеси. Відступаючи з боями, оборонці виснажували сили противника, вигравали дорогоцінний час, який був потрібен для мобілізації військових та економічних ресурсів країни на відсіч ворогу.

Незчисленна кількість боїв, кожен із яких для когось став останнім. Про них рідко писали в листах, остерігаючись цензури або через небажання зайвий раз хвилювати рідних. Не завжди була можливість занотувати обставини бою в щоденнику, ведення яких не заохочувалося в армії. Але солдатська пам'ять зберігала ці бойові епізоди, і вже в повоєнні роки ті, хто залишився живим, записали ці нехитрі солдатські мемуари чи надиктували журналістам або дослідникам. Так вони дійшли до нашого часу. Із значної кількості таких документів, які зберігаються у фондах музею, виберемо один. Про малодосліджені події, що відбувалися у вересні 41-го під Оржицею на Полтавщині, через сімнадцять років по тому розповів у своєму листі до відомого письменника-журналіста Сергія Смирнова капітан запасу Микола Юсим: «...Розпочався потужний артилерійський обстріл і бомбардування Оржиці. Вибухали й наші боеприпаси. Оржиця перетворилася на острів, що коливався... горіли машини, підводи, вибухали боеприпаси, бочки з бензином, горіли вбиті і важкопоранені, які самі не могли відповзти в безпечне місце. На крики і стогони ми пробиралися крізь вогонь і дим... знаходили поранених, переносили їх... до обриву, де повітря було чистіше й дихалося легше...

В окопах і воронках уздовж крутого правого берега річки Оржиця... знаходилися поранені, геть усі – в ноги. Дехто з них мав також поранення рук, тулуба, голови. Усі ці поранені й були якраз тими справжніми захисниками Оржиці, яких німці в листівках називали «безногими озвірілими азіатами...». Більшість поранених була перев'язана шматками спідньої білизни, гімнастєрками, ганчірками, обмотками. Поранених було десь близько 50–70 чоловік...

Виснажені, без води та їжі, без медичної допомоги, вони не скаржилися на свою долю, хоча дехто вже смоктав ремені від гвинтівок, тобто дійшов до останньої стадії голоду. Перебуваючи у важкому фізичному стані, – гноїлися рани, у декого черви завелися – вони у першу чергу непокоїлися про боєприпаси... Берег був крутий і високий, і з чиеїсь легкої руки його стали називати трибуною...

Ряди оборонців рідшали. Там, де ще годину-другу тому назад лежав поранений, з'являлося мертве тіло. Відстань між живими зростала в міру того, як смерть одного за другим забирала захисників Оржиці...

Одного дощового дня гітлерівці відкрили інтенсивний вогонь із танків, мінометів, кулеметів і автоматів. Хвилин через 15–20 показалися й вони самі... Було їх десь чоловік 200...

Коли атаку було відбито, з'явилося декілька німецьких стерв'ятників, які почали обстрілювати берег. Потім прилетіли інші й бомбардували. Від захисників Оржиці залишилися тільки шматки...» [10].

Важко щось додати до цієї солдатської окопної правди про війну.

Джерела та література:

1. Лист Ковальова Г.А. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – КН-32200. – Л-2651.
2. Лист Красноплахтича Б.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-209187. – Д-33746.
3. Лист Кучера Г.А. // Фонди НМІУДСВ. – КН-222989. – Д-35362.
4. Лист Овчаренка Д.С. // Фонди НМІУДСВ. – КН-119541. – Д-19023.
5. Лист Поповенка І.К. // Фонди НМІУДСВ. – КН-182845. – Д-25959.
6. Наказ Ставки ВГК № 270. // Фонди НМІУДСВ. – КН-4834. – Д-567.
7. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ) – науково-експозиційний відділ історії бойових дій (1939–1945 рр.) (далі – НЕВ). – Спогади Житкової Н.С.
8. НМІУДСВ. – НЕВ. – Спогади Кругликова М.В.
9. НМІУДСВ. – НЕВ. – Спогади Назаренка І.М.
10. Спогади Юсима М. Б. // Фонди НМІУДСВ. – КН-266635. – Д-67587.
11. Щоденник Падун-Лук'янової Г.К. // Фонди НМІУДСВ. – КН-212243. – Д-34787.
12. Щоденник Сілуанова К.П. – 44 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-30313. – Д-2561.
13. Щоденник Трухан Г.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-19624. – Д-11390.

© *Ирина ВАСИЛЬЕВА, Наталья ГАМАРНИК*

**ПЕРВЫЕ СТО ДНЕЙ ГЕРМАНО-СОВЕТСКОЙ ВОЙНЫ
В ПИСЬМАХ, ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЯХ И
ВОСПОМИНАНИЯХ УЧАСТНИКОВ СОБЫТИЙ
(из фондовой коллекции Национального музея истории Украины
во Второй мировой войне)**

Исследуются дневниковые записи, письма и воспоминания очевидцев первых ста дней германо-советской войны, которые хранятся в фондах музея. Как исторический источник, они воспроизводят трагическую страницу истории Второй мировой войны.

Ключевые слова: *Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, германо-советская война, 1941 год, дневник, письмо, воспоминания, Юго-Западный фронт, отступление, окружение, плен.*

© *Iryna VASYLIEVA, Nataliia HAMARNYK*

**FIRST HUNDRED DAYS OF GERMAN-SOVIET WAR
IN LETTERS, DIARIES AND MEMORIES OF PARTICIPANTS
OF EVENTS
(from fund collection of the National Museum of the History of Ukraine
in the Second World War)**

The diaries, letters and memories of eyewitnesses of the first hundred days of the German-Soviet War stored in the museum's fund collection are researched. As a historical source, they reflect the tragic page of the history of the Second World War.

Epistolary fund in collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War consists of about 8,500 units. Almost 2,000 of them dated to the second half of 1941. Among the 284 of wartime diaries stored in the Museum, more than 20 documents contain records of defensive battles, life in the rear that has been written in 1941. The diaries have the chronicle of current events and portray some historical episodes that are accompanied by commentary and assessments of witnesses and participants. Therefore, these seemingly purely personal documents acquire the status of documents of historical importance.

The analysis of documents gives reasons to assert that during the first hundred days of the war the enemy managed to capture a large part of Ukraine. At the end of September 1941 the battles were fought already on the territory of Sumy, Poltava and Kharkiv

---

regions. In the south the defenders of Odesa committed the desperate resistance. While retreating the defenders exhausted the enemy, won the time required to mobilize military and economic resources of the country to repel the enemy.

This research is an attempt to reconstruct the events of the first hundred days of the German-Soviet War.

Keywords: *the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, German-Soviet War, 1941, diary, letter, memories, South-Western Front, retreat, encirclement, captivity.*